

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 481(477):159:34:32

Костицький М. В. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ, ЮРИДИЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ

Проаналізовано психологічні, юридичні та політичні проблеми запровадження української мови як державної. Наведено стислий історичний огляд дискримінування українців за мовною ознакою, здійснюваного царським російським і радянським урядами. Розглянуто дві спроби українізації суспільного життя в УРСР (20-ті і 50–60-ті роки ХХ століття), висвітлено фрагменти колонізаційної політики щодо українців. Визначено психологічні, юридичні та політичні причини ускладнення мовної ситуації в Україні, а також підґрунтя для її оптимізації.

Ключові слова: українська мова, мислення, менталітет, колонізація, русифікація, українізація, державність української мови.

Укравінська мова – система знаків, інструмент спілкування, засіб нагромадження, збереження та передання наступним поколінням суспільно-історичного досвіду української нації. Вона виконує комунікативну, сигніфікативну, експресивну та сугестивну функції. Саме мова, на думку професора О. Губка, є не лише основним, а незаперечним аргументом для розв'язання головної проблеми походження українського етносу (зокрема часу його появи); мовна сфера постає як найбільша універсальна й потужна метаструктура, резервуар набутого індивідом та етносом історичного і життєвого досвіду, а також наймогутніший важіль розвитку особистості й усього народу [1, с. 169].

Лише рідною мовою, яка нерозривно пов'язана з мисленням і менталітетом народу, можна досягти всебічного розвитку нації та особистості в гроні інших народів і націй. Мова є певним інформаційно-енергетичним полем, у якому розвивається і нація, й особистість. У чужомовному силовому полі вона хиріє, занепадає і деградує. Тому можна стверджувати, що українці, які впродовж століть зазнавали мовного дискримінування чи гніту, утрачали в інтелектуальному, духовному сенсі. Однак навіть двомовними чи такими, що перейшли на іншу мову спілкування і творчості, також зробили вагомий внесок у науковий, інженерний, економічний, культурний розвиток інших націй, що, безсумнівно, свідчить про потужний творчий потенціал українців. Тому питання мови було і залишається одним з найголовніших у контексті становлення незалежної, самостійної Української Держави.

Державність української мови закріплено в ст. 10 Конституції України, тому держава зобов'язана забезпечити всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України [2]. Конституційний Суд України 14 грудня 1999 року, розглянувши справу про застосування української мови, постановив, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України під час здійснення повноважень органами державної влади й органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя. У цьому рішенні також зазначено, що мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах є українська мова. Порядок з державною мовою в таких закладах можуть використовувати мови національних меншин [3, с. 490].

Застосування положень ст. 10 Конституції України та згаданого вище рішення Конституційного Суду має місце в певних сферах:

- 1) законодавства, нормотворення;
- 2) діяльності виконавчої влади, державного управління;
- 3) судової влади, здійснення судочинства та правосуддя;
- 4) діяльності органів місцевого самоврядування;
- 5) міжнародної діяльності України;
- 6) суспільного, політичного, правового, етичного виховання і навчання;

7) фінансової, бізнесової, господарської, торговельної, промислової та аграрної діяльності;

8) науки, культури, мистецтва, освіти й охорони здоров'я.

Боротьба проти української мови триває вже понад три століття. Після Переяславської угоди 1654 року першою було репресовано церковну мову українських храмів і знищено літературу духовного змісту, написану українською мовою. За Катерини II з 1763 року в Києво-Могилянській академії мовою викладання замість української було визначено російську. Розпорядженням міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва 1863 року «призупинено» видання релігійної та навчальної літератури українською мовою. Уперше в цьому циркулярі проголошено, що «...жодної окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може», це та сама російська мова, лише «зіпсована» поляками.

Імператор Олександр III 1876 року видав Емський указ, яким було заборонено видавати літературу українською мовою, увозити українські книги із-за кордону, ставити українські п'єси, проводити публічні читання українською мовою чи навіть друкувати тексти для нот цією мовою.

Кінець XIX ст. в Україні ознаменувався зростанням рівня національної свідомості, поширенням прагнення українців до свободи й незалежності. Літературу українською мовою друкували в Галичині (на той час складовій Австро-Угорщини) та переправляли в Україну. Провідні діячі українського руху періодично знаходили прихисток від царських переслідувань теж у Галичині. Перша світова війна та ліквідація царизму в Росії стимулювали початок визвольних змагань українців (1917–1922). Виникають незалежні держави – УНР і ЗУНР, які в січні 1919 року об'єдналися в єдину Українську Державу. У конституційних і законодавчих актах цього періоду українську мову проголошено державною, докладено значних зусиль для її впровадження в усі сфери суспільного життя.

Однак більшовицька Росія (як і монархісти з Білої армії) декілька разів окупувала Україну (грудень 1917 року, грудень 1918 року, січень 1919 року, грудень 1919 року, квітень 1920 року) і вже з 1920 року остаточно утвердилася на її теренах. Більшовицька політика в Україні мімікрує: якщо під час першої окупації тільки в Києві було розстріляно кілька тисяч осіб (за те, що розмовляли українською мовою або були одягнуті в

національний одяг), то в листопаді 1919 року VIII Всеросійська партконференція приймає резолюцію про українізацію радянського типу. На XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 року затверджено лінію на «коренізацію», тобто на розвиток національних мов і культур. В Україні цю лінію трактовано як «українізацію». Українці дістають доступ до КП(б)У, органів влади, культури й науки. Проте це був вимушений тимчасовий крок більшовиків, щоб угамувати повстанський рух і створити ілюзію розвитку незалежної Української Держави. Проведено «українізацію» політичного керівництва, господарської сфери, науки, освіти, культури, медицини. Однак уже 1927 року почалося згортання «українізації», а на початку 30-х років організовано репресії проти української інтелігенції, політичних і державних діячів, діячів мистецтва та ін. [4, с. 102–109]. Цей період дістав назву «розстріляне відродження». Із цього часу й до 1953 року (до смерті Й. Сталіна) усе українське тотально переслідували та нищили. Зокрема, голодомором – геноцидом українського народу радянська влада знищила впродовж 1932–1933 років близько 7–9 млн, а 1947 року – близько мільйона українців. І це попри те, що в Другій світовій війні Україна втратила до 20 % населення (майже 9–10 млн). У середині 50-х років ХХ ст. в Україні у зв'язку із загальною відлигою в СРСР починається друга хвиля українізації (як результат повернення до «ленінських принципів національної політики»). Постає плеяда українських письменників, які пишуть українською мовою (О. Довженко, В. Сосюра, О. Гончар, М. Стельмах, В. Симоненко, Л. Костенко, М. Руденко, Д. Павличко, М. Вінграновський, І. Драч, Ю. Мушкетик, Р. Лубківський, І. Дзюба, В. Шевчук та ін.). Українською мовою видають газети й журнали (зокрема наукові), причому кількість їх з-поміж усіх становила майже 80 %. Однак у листопаді 1955 року публікують тези ЦК КПРС про реформу освіти, у яких зазначено, що батьки мають обирати, якою мовою будуть навчатися їхні діти. Це спричинило критику й несприйняття не лише в колах творчої та освітянської інтелігенції, а навіть у вищих ешелонах влади в Україні. Згодом 1958 року Верховна Рада СРСР прийняла новий шкільний закон, який проігнорував вимоги громадськості України й інших союзних республік – і згадані вище партійні тези стали законом.

1963 року в Києві відбулася республіканська конференція з питань культури української мови. На ній засуджено теорію двомовності націй, розкритиковано штучні перепони на шляху розвитку національної мови. У листопаді 1966 року на V З'їзді українських письменників ішлося про збереження української мови. Під тиском громадськості партійні органи в Україні, Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест неодноразово виступали на захист української мови. У середній і вищій школі активно утверджувалася українська мова. Нею проводили офіційні та публічні заходи, культосвітню роботу.

Попри це тривала прихована русифікація. У квітні 1959 року Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». У цьому нормативному акті закріплено право батьків вирішувати, якою мовою і в якій школі вчити дітей, а також те, що вивчення однієї з мов народів СРСР (тобто української. – *М. К.*), якою не викладають у цій школі, здійснюють за бажанням батьків та учнів за наявності «відповідних контингентів» (?). Унаслідок цього кількість російських шкіл невпинно збільшувалася, а українських – зменшувалася. Було обмежено випуск книг українською мовою. Наступ на українську мову й культуру посилювався після XXII з'їзду КПРС 1961 року, який визначив курс комуністичного будівництва, нову Програму і Статут КПРС та передбачив розвиток загальної для всіх радянських націй інтернаціональної культури («національної за формою, інтернаціональної за змістом»).

У жовтні 1964 року в Москві стався політичний переворот, унаслідок якого було зміщено з посади Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова – і до влади прийшли Л. Брежнєв та інші консерватори. 1972 року було зміщено з посади Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, за якого (1963–1972) автономний курс українського керівництва сягнув найвищого рівня. Цей політичний діяч неодноразово ставав на захист творчої інтелігенції, не допускав масових репресій проти українства. На нього теж вішали ярлик «націоналіста» та критикували за надмірну самостійність [5, с. 115–133]. Коли очільником влади в Україні став В. Щербицький, репресії проти діячів культури, науки значно посилювалися. Друга спроба українізації, як і перша, закінчилася трагічно – у радянські концтабори відправлено сотні українських прогресивних діячів, було обрано курс на тотальну

русифікацію України. Тривали невпинна колонізація та витіснення українців за межі республіки. Якщо 1932 року в Україні мешкало 3 млн росіян, 1959 року – 7 млн, 1970 року – близько 10 млн, 1989 року – 11,3 млн. Найвищим є їх відсоток у Криму, на Донбасі та Півдні України. Напевно, переважна більшість із них не сприймала українізації та пасивно (а подеколи й активно) виступали проти української мови.

У м. Ташкенті 1975-го та 1979 року відбулися дві всесоюзні науково-практичні конференції, які рекомендували запровадити повсюдно вивчення російської мови, починаючи з дошкільних закладів. 31 червня 1978 року вийшов «Брежнєвський циркуляр» – Постанова ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення і викладання російської мови в союзних республіках», а 26 травня 1983 року – «Андроповський указ» – Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про подальші заходи з вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік». Результатом цих постанов було значне скорочення українських шкіл, дошкільних закладів, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Зокрема, у Криму не було жодної української школи, у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Харкові – одиниці. 1990 року лише 3,5 % дітей, які пішли в перший клас, до цього виховувалися в садках українською мовою, 14,5 % – російською та українською. 95 % занять у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах і професійно-технічних училищах проводили російською мовою. За 20 років (1959–1979) число українців, які вважали рідною мовою українську, скоротилося з 93,4 % до 89,1 %, а вільно володіли нею лише 67 % українців. Кількість українських книжок зменшилася до 20 %, журналів – до 16 %. 1989 року лише один фільм демонстрували в кінотеатрах українською мовою, 279 – російською. Упродовж 60–70-х років зазнали репресій такі представники української інтелігенції:

1960 року – Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун, О. Лібович, В. Луцький, Н. Бровницький, І. Кіпиш;

1965 року – Б. Гориня і М. Гориня, О. Заливаха, В. Мороз, М. Осадчий (загалом 60 осіб);

1972 року – В. Чорновіл, І. Світличний, І. Дзюба, В. Стус, Є. Сверстюк, Л. Плющ (близько 200 осіб);

1977–1978 роки – М. Руденко, О. Тихий, Л. Лук'яненко, М. Маринович, М. Матусевич та ін.;

1979 рік – О. Бердник, Ю. Бадзьо, Ю. Литвин, П. Січка і В. Січка, М. Горбаль та ін.;

1980 рік – О. Шевченко, В. Шевченко, Д. Мазур, З. Красівський, В. Лісовий, О. Гейко-Матусевич, С. Хмара.

Чимало «в'язнів совісті» загинуло в радянських концтаборах. Ці та інші жертви українського народу не були марними, адже вони стали поштовхом для буремних 90-х років ХХ ст. [5, с. 203–241].

Перебудовані процеси в СРСР створили можливості для прийняття 1989 року «Закону про мови в Українській РСР». На підставі цього Закону було відкрито й поновлено сотні шкіл з українською мовою навчання, а також тисячі україномовних класів у російських школах. 1991 року прийнято Закон УРСР «Про освіту», який передбачив докорінні зміни в її системі, зокрема щодо української мови викладання. 12 лютого 1991 року Рада Міністрів УРСР ухвалила Державну програму розвитку української мови й інших національних мов в УРСР на період до 2000 року. Згідно із цією програмою, до 1994 року мало бути повністю впроваджено українську мову в усіх областях України, зокрема і в Криму. Однак цю програму не вдалося реалізувати через спротив компартійної еліти та російськомовного населення. Уже після прийняття Конституції України було схвалено Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови, проте їх теж не реалізовано. 2000 року подано на розгляд проект Постанови Кабінету Міністрів України «Про додаткові заходи з розширення функціонування української мови як державної», який так і лишився проектом. У 90-ті роки ХХ ст. в низці базових законів України («Про міліцію», «Про оборону України», «Про Збройні сили України», «Про державну службу», «Про статус народного депутата України», у Положенні про міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, про Адміністрацію Президента України тощо, затверджених указами Президента України, немає вказівки на те, що всі ці органи мають працювати в парадигмі української державної мови. Лише в Регламенті Верховної Ради було зазначено, що роботу в ній ведуть державною мовою, водночас, далі зауважено, що промовець, який не володіє державною мовою, має право виступати іншою мовою, завчасно повідомивши про це в заявці на виступ [6]. Однак практика свідчить, що депутати, міністри й інші особи, які виступали в Парламенті, вільно володіючи державною мовою, свідомо не бажали нею розмовляти. Наприклад, під час розгляду справ у Конституційному Суді України до народних депутатів,

керівників і представників міністерств та відомств ставили вимогу користуватися державною мовою, проте в них це викликало обурення і несприйняття. Представники лівих партій і східних регіонів свідомо приходили в Конституційний Суд провокувати на мовному підґрунті скандал і надати йому політичного забарвлення.

2013 року Парламент з «прорегіональною» більшістю з голосу та підняттям рук «прийняв» закон про двомовність в Україні (друга мова – російська), що стало однією з причин соціального обурення та Революції гідності. Новообраний після Революції Парламент одним із перших своїх рішень скасував цей закон.

Узагальнюючи зазначене вище, окреслимо психологічні й політичні причини складної мовної ситуації в Україні.

1. Тривала впродовж століть колонізація українських земель і русифікація українців, злиття з метою асиміляції з російським народом, причому в усіх сферах політичного, економічного й культурного життя соціуму. Ці антиукраїнські процеси однаковою мірою мали місце і в царській, і в радянській імперіях.

2. Примусове, а подеколи і добровільне заселення етнічних українських земель представниками російського й інших етносів, що, передусім, відбувалося в ХХ ст., після двох світових воєн, трьох голодоморів, колективізації та «розкуркулення», «совєтизації Західної України».

3. Колонізаторська політика царського та радянського урядів, що передбачала створення у великих і середніх містах значного прошарку (а часом і більшості) росіян. Зокрема, було проведено колонізаційне освоєння міст Західної України після Другої світової війни; до її початку у Львові, Станіславі, Дрогобичі, Тернополі мешкало по декілька десятків етнічних росіян. За 20 років потому їх налічувалося вже близько 20–25 %.

4. Цілеспрямоване завезення на відбудовні чи новобудовні об'єкти не лише спеціалістів, а переважно некваліфікованої робочої сили з росіян, насамперед, у Східну, Південну та Західну Україну. Попри значний надлишок робочих рук, малоземелля, місцеве населення не брали навіть на некваліфіковану роботу, однак місцева і центральна влада направляла всіх на освоєння південноукраїнських степів, Криму, на шахти Донбасу, розроблення цілини й освоєння Сибіру.

5. Культивування в росіян месіанської ролі та психології «старшого» брата, формування психології вищості у ставленні до автохтонів.

6. Недопущення до місцевої та центральної влади етнічних українців. З 1917 року керівні посади в Україні обіймали росіяни, євреї, поляки, латиші та ін. Лише після смерті Й. Сталіна в червні 1953 року першим секретарем ЦК КПУ став українець О. Кириченко; у брежнєвську епоху цей процес призупинено, і лише в кінці 80-х років до партійних і радянських органів (окрім КДБ і МВС) було «допущено» місцеві кадри.

7. Іманентних носіїв українськості (зокрема української мови) – творчу інтелігенцію і трудове селянство – репресували, депортували й винищували впродовж понад століття.

8. Насаджування українцям почуття меншовартості, трактування української мови як «нижчої», сільської, виховання «*homo soveticus*», людини-безхатченка, перекотиполя; культивування образу українця як хитромудрого, скупуватого, обмеженого хохла чи малороса. Напевно, тому, що виконували соціальне замовлення на такий образ, популярними в СРСР упродовж 50–60-х років стали Штепсель (Ю. Березін) і Тарапунька (Ю. Тимошенко), а в Росії 2000-х років – Верка Сердючка (А. Данилко) та низка безголосих «співаків» з України.

9. Віковий психологічний бар'єр і невисокий культурний рівень людей старшого й середнього віку – російськомовних і росіян. Як свідчить досвід Прибалтики, Ізраїлю, США, цим віковим групам складно чи неможливо засвоїти мову країни мешкання – литовську, естонську, латиську, іврит чи англійську (ідеться про російськомовних у Прибалтиці чи емігрантів в Ізраїлі та США).

10. Шкідлива в період незалежності України роль мас-медіа, де українська мова в занепаді (попри те, що дві третини населення українці й україномовні); власниками більшості каналів телебачення та радіо, основних газет, журналів є не українці, а здебільшого іноземці, які не знають і не розуміють мовних проблем в Україні; насаджування через засоби масової інформації чужих стереотипів індивідуальності, культури, мови, етики, етикету, естетики, світогляду загалом. Зазначене негативно впливає, насамперед, на молодь, яка черпає звідти взірці поведінки.

11. Нездатність, а іноді свідоме небажання викладачів вишів і вчителів шкіл користуватися в навчальному процесі державною українською мовою.

12. Належність фінансових і бізнесових структур іноземцям, які освоїли на побутовому рівні лише російську мову (а іноді не знають і її).

13. Залучення в Україну політичних діячів з колишнього СРСР чи Західного світу на високі державні посади, які не тільки не знають (і не здатні вивчити) українську мову, звичаї, традиції, загалом культуру українців, а користуються примітивним російським суржилом, що спонукає службовців, підпорядкованих їм, послуговуватися тим самим примітивом.

14. В інформаційній війні проти України питання української мови є головним; навіть високі чи найвищі посадові особи деяких сусідніх держав, виявляючи елементарну безграмотність і зневагу до українськості, пропагують запліснявілі твердження, що українська мова є зіпсованою поляками російською, українців як нації не існує, а Українська Держава – історична випадковість і де-юре не може існувати тощо.

Підсумовуючи, слід висловити сподівання, що окреслені проблеми та недоброзичливі дії лише згуртують українців, а українська мова невдовзі повноцінно відродиться.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Губко О. Психологія українського народу: наукове дослідження. В 4 кн. Кн. 1 / О. Губко. – Вид. 2-ге. – Київ : С. Наливайко, 2010. – 504 с.

2. Конституція України. – Офіц. вид. – Київ : Право, 1996. – 128 с.

3. Конституційний Суд України. Рішення. Висновки. У 2 кн. Кн. 1. – Київ : Юрінком Інтер, 2001. – 512 с.

4. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939) / С. Кульчицький. – Київ : Альтернативи, 1999. – 336 с.

5. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – Київ : Альтернативи, 1999. – 304 с.

6. Костицький М. Державна мова в Україні: політико-правовий огляд / М. Костицький, В. Годованець, Т. Ткаченко // Політична думка. – 2000. – № 3. – С. 114–130.

Стаття надійшла до редколегії 31.10.2016
